

JERZY KALISZUK

KULT TRZECH KRÓLI W POLSCE PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA*

I. WSTĘP

Kult Trzech Króli posiada bogatą literaturę. Lakoniczny fragment Ewangelii św. Mateusza już wkrótce po napisaniu stał się przedmiotem licznych rozważań i spekulacji teologicznych. Rozwój legendy przedstawiano już wielokrotnie¹. Wskazywano na polityczne² oraz socjologiczne³ aspekty kultu, koncentrowano się jednak na ikonograficznych przedstawieniach Pokłonu Trzech Króli, tak licznych w późnym średniowieczu i renesansie⁴. Powstały także prace

* Praca jest wstępem do dalszych badań nad tym tematem, prowadzonych przez autora.

¹ Z licznych prac na ten temat warto wymienić: H. Leclercq, *Mages*, w: *Dictionnaire d'Archeologie Chretienne et de Liturgie*, t. 10, cz. 1, Paris 1931, kol. 980-1067; H. Kehrler, *Die Heiligen Drei Könige in Literatur und Kunst*, t. 1-2, Leipzig 1908-1909 (reprint Osnabrück 1976); U. Monneret de Villard, *Le legende orientali sul Magi Evangelici*, Vaticana 1952 (Studi e testi 163); G. D. Gardini, *Magi*, w: *Bibliotheca Sanctorum*, t. 7, Roma 1967, kol. 500-502; A. Masser, *Bibel, Apokryphen und Legenden. Geburt und Kindheit Jesu in der religiösen Epik des deutschen Mittelalters*, Berlin 1969; B. M. Metzger, *Names for the Nameless in the New Testament. A study in the Growth of Christian Tradition*, w: *Kyriakon. Festschrift Johannes Quasten*, t. 1, Münster 1970, s. 79-99; *Die Heiligen Drei Könige – Darstellung und Verehrung. Katalog zur Ausstellung des Wallraf-Richartz-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle Köln, 1. Dezember 1982 bis 30. Januar 1983*, Köln 1982; F. Cardini, *La stella e i re: mito e storia dei magi*, Firenze 1993.

² R. Deshman, *Christus Rex et magi reges: Kingship and Christology in Ottonian and Anglo-Saxon Art.*, „Frühmittelalterliche Studien”, 10 (1976) s. 367-405; J. Petersohn, *Kaisertum und Kultakt in der Stauferzeit*, w: *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*, ed. J. Petersohn, Sigmaringen 1994, s. 101-146

³ Por. jedna z najnowszych prac R. Trexlera, *The Journey of the Magi. Meanings in History of a Christian Story*, Princeton 1997.

⁴ Por. np. Kehrler, dz. cyt.; R. Trexler, *The Magi Enter Florence. The Ubriachi of Florence and Venice*, w: R. Trexler, *Church and Community 1200-1600. Studies in the History of Florence and New Spain*, Roma 1987, s. 75-167; tenże, *Two Captains and Three Kings. New Light on the Medici Chapel*, w: R. Trexler, *Church and Community 1200-1600. Studies in the History of Florence and New Spain*, Roma 1987, s. 169-244; tenże, *Triumph and Mourning in North Italian Magi Art.*, w: *Art and Politics in Late Medieval and Early Renaissance Italy: 1250-1500*, ed. C. M. Rosenberg, Notre Dame – London 1990, s. 38-66; F. Cardini, *La cavalcata doriente: I magi di Benozzo a Palazzo Medici*, Roma 1991; G. Duwe, *Die Anbetung der Heiligen Drei Könige in der italienischen Kunst des Trecento und Quattrocento*, Frankfurt a. M. 1992

dotyczące kultu w archidiecezji kolońskiej – w Kolonii bowiem znajdują się relikwie Trzech Króli⁵.

Praca ta ma na celu przedstawienie przejawów kultu Trzech Króli w Polsce przełomu średniowiecza i nowożytności. Wcześniej problem ten poruszali: Henryk Kowalewicz, który zaznaczył jedynie tradycję rękopiśmienną dzieła Jana z Hildesheim *Historia Trium Regum*⁶, oraz Tadeusz Dobrzeńcki, który badał niektóre ikonograficzne przedstawienia Pokłonu Trzech Króli w Polsce⁷. Te dwa wątki – rękopiśmienny i ikonograficzny, zostaną poruszone także i w tej pracy. Szczególnie interesować nas będzie dzieło Jana z Hildesheim, które było popularne także i w Polsce. Zajmiemy się także innymi objawami kultu: altariami, wezwaniami kościołów, częstotliwością występowania imion Kasper, Melchior i Baltazar w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej, sposobami zapisu daty – 6 I oraz pieśniami kościelnymi.

Wynikają z tego określone problemy metodologiczne. Jednym z głównych jest niekompletność źródeł oraz wynikająca stąd niereprezentatywność wyników. W przypadku badań onomastycznych możemy mówić tylko o liczbie szacunkowej z wielkim zastrzeżeniem. Podobne zastrzeżenie wypada uczynić przy badaniu zapisu daty. Raczej chcemy ukazać ogólną tendencję, czy zmianę zapisu, niż zaprezentować wszystkie datacje z odniesieniem do źródeł. Kolejnym problemem, podkreślonym przez Henryka Kowalewicza, jest określenie liczby przekazów rękopiśmiennych *Historia Trium Regum* Jana z Hildesheim⁸. Wiele bibliotek nie posiada drukowanych katalogów swych rękopisów. Często dzieło to występowało w kodeksach wśród innych tekstów, niekiedy bez tytułu i autora.

Pominiemy także istotną część kultu, mianowicie ludowe zwyczaje i obrzędy związane ze świętem Trzech Króli. Kwestia ta wymaga dalszych badań.

II. RECEPCJA DZIEŁA JANA Z HILDESHEIM *HISTORIA TRIUM REGUM*

Jan z Hildesheim urodził się między 1310 a 1320 rokiem⁹. Wstąpił do klasztoru karmelitów w Marienau. Studiował w Awinionie (1351) oraz w Paryżu

⁵ Por. *Achthundert Jahre Verehrung der Heiligen Drei Könige in Köln 1164-1964*, Köln 1964.

⁶ H. Kowalewicz, „*Historia Trium Regum*” Jana z Hildesheimu, w: *Studia z dziejów geografii i kartografii*, red. J. Babicz, Wrocław 1973, s. 289-294.

⁷ T. Dobrzeńcki, *Gotycka płaskorzeźba ze sceną Pokłonu Trzech Króli – odnaleziony pierwowzór znanych od dawna jego kopii. Analiza stylistyczna i ikonograficzna*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 13 (1979) s. 117-208.

⁸ Kowalewicz, „*Historia Trium Regum*”, s. 291.

⁹ Materiały biograficzne w: F. J. Worstbrock, S. C. Harris, *Johannes von Hildesheim*, w: *Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, t. 4, Berlin–New York 1983, kol. 638-647.

(1358). W 1361 r. powrócił do Niemiec i został przeorem i lektorem w klasztorze Kassel (1361-1364), później zaś lektorem i przeorem w Strasburgu. W 1367 r. odbył podróż do Rzymu, towarzysząc papieżowi Urbanowi V. Po powrocie do Niemiec został przeorem w swoim macierzystym klasztorze w Marienau. Zmarł 5 maja 1375 r. Był autorem kilku prac m. in. *Fons vitae*, *De Antichristo*, *Contra Judaeos*, *Contra quemdam turpia pingentum* i *De modernis monstruosis abusionibus*. Najpoczytniejszym jego dziełem była *Historia Trium Regum*. Nie jest znana dokładna data napisania tego utworu. Autor zadedykował je Florensowi z Wewelkoven, który w latach 1364-1379 był biskupem w Münster. *Terminus ante quem* stanowi 24 IV 1364 r., czyli ingres Florensa na stolec biskupi, *terminus post quem* 5 V 1375 r., śmierć Jana z Hildesheim.

Historia Trium Regum jest uważana za ostateczną syntezę wszystkich legend o Trzech Królach, powstałych już od początku chrześcijaństwa na Wschodzie i Zachodzie¹⁰. Potwierdza to wykazanie źródeł, z których korzystał Jan z Hildesheim, począwszy od apokryfów, przez dzieła Ojców Kościoła, Remigiusza z Auxerre (841-908), Piotra Comestora (zm. 1185?), Alberta Wielkiego (1193?-1280), Jakuba z Voragine (1228?-1298) po literaturę podróżniczą, przede wszystkim Ludolfa von Suchen *De itinere Terrae Sanctae*¹¹. Sam autor podaje powody redakcji dzieła w rozdziale I: „adhuc quamplurima in diversis libris et locis de ipsorum [trium regum] meritis, gestis et actibus sunt scripta que in occasu solis adhuc forte fuerunt vel sunt incognita, secundum visum, relatum et auditum [...] aliqua [...] sunt conscripta et ex diversis libris in unum redacta”¹². W rozdziale IV, pisząc o przybyciu możnych z rodu Vaus z Indii do Akkonu ok. 1200 r., Jan dodaje, że przywieźli oni ze sobą „libros caldayce et hebrayce scriptos” o życiu i działalności Trzech Króli. Księgi te zostały przetłumaczone w Akkonie na język francuski (*in gallicum*) „et in ipsis partibus apud quosdam nobiles translati permanserunt”. Autor dodaje: „et ex istis libris, et ex auditu et visu et aliorum relatu, hec sunt conscripta, et quedam ex diversis aliis sermonibus et omeliis et libris sunt extracta et hiis addita et presentibus sunt inserta, et in unum hunc libellum redacta”¹³.

Dzieło składa się z 46 rozdziałów. Struktura jest utrzymana w kanonie chronologii biblijnej, przetkanej jednak licznymi nawiązaniem do historii późniejszej oraz opisami geograficznymi. Jak podkreśliła Maria Adamczyk, narrację cechuje bardzo wysoki stopień dygresyjności, przy jednoczesnym dbaniu

¹⁰ Por. Monneret de Villard, dz. cyt., s. 235-236; A. M. di Nola, *Introduzione*, w: *La storia dei re Magi*, s. 14.

¹¹ Monneret de Villard, dz. cyt., s. 182-236.

¹² Cytaty z *Historia Trium Regum* według wydania C. Horstmann, *The Three Kings of Cologne. An Early English Translation of the „Historia Trium Regum” by John of Hildesheim*, edited from the Mss., together with the Latin Text by C. Horstmann, London 1886 (Early English Text Society, Orig. Ser. 85), s. 211 – dalej cyt. jako Horstmann.

¹³ Horstmann, s. 215.

autora o spójność tekstu¹⁴. Pierwsze 8 rozdziałów dotyczy prefiguracji Narodzin Chrystusa w Starym Testamencie – prorocत्व Barlaama, Izajasza i Daniela. Jednocześnie autor podaje informacje o górze Vaus i o Akkonie. Rozdziały VI-VIII zawierają tło „historyczne” Ewangelii św. Mateusza (edykt Oktawiana, Herod) oraz cuda towarzyszące Narodzinom Chrystusa. Znaki te, zaobserwowane przez strażników na górze Vaus, spowodowały podróż Trzech Króli (rozdz. IX). Wyruszyli oni jednocześnie, nie wiedząc o sobie – Melchior, król Nubii i Arabii; Baltazar – król Godolii i Saby oraz Kasper władca Tharsis i wyspy Egriscula (X-XI). Następuje tu zwięzła charakterystyka tych królestw. Rozdziały XI-XVIII dotyczą podróży do Judei i poszukiwaniu nowo narodzonego króla żydowskiego. Po przybyciu do Betlejem Królowie oddali pokłon i złożyli dary Dzieciątka – Melchior ofiarował 30 złotych denarów i złote jabłko, które niegdyś należało do Aleksandra Wielkiego; Baltazar kadzidło zaś Kasper mirrę (XIX-XXIII). W nocy we śnie otrzymali rozkaz powrotu inną drogą do swoich krain (XXIV). Podróż powrotna trwała 2 lata, po drodze zaś wystawili kaplicę na górze Vaus (XXV-XXVI). W kolejnych czterech rozdziałach autor przedstawił ucieczkę do Egiptu i późniejszą podróż do Nazaretu, wtrącając jednak opowieść o późniejszych losach 30 denarów ofiarowanych przez Melchiora (XXVII-XXX). Chrystus, rozpoczynając nauczanie, wysłał Tomasza do Indii. Apostoł ten dotarł do Trzech Króli i razem rozpoczęli masową akcję chrystianizacyjną (XXXI-XXXIV). Trzej Królowie umarli w tym samym czasie: Melchior w wieku 116 lat, Baltazar w wieku 112 lat, Kasper w wieku 109 lat (XXXV). Po ich zgonie nastąpił upadek wiary w Indiach, zaś ciała władców zostały przeniesione w różne miejsca (XXXVI). Kolejne 4 rozdziały poświęcone zostały działalności św. Heleny, która sprowadziła z Indii relikwie Trzech Króli (XXXVII-XL). Rozdział XLI zawiera opis dwóch kolejnych translacji relikwii: do Mediolanu a następnie do Kolonii. Ostatnie rozdziały dzieła zawierają charakterystykę sekt chrześcijańskich („Nubiani, Soldini, Nestoriani, Latini, Indi, Armeni, Greci, Siriani, Georgiani, Nycolaite, Jacobite, Copti, Ysini, Marronini, et Mandopolos”¹⁵) oraz pochwałę Kolonii – miejsca ostatecznego spoczynku relikwii. Wymienione wyżej sekty, określone w dziele jako heretyckie i schizmatyczne, celebrowały kult Trzech Króli, odmiennie postępując jedynie „heretici pessimi” – arianie¹⁶.

Biblijna historia Pokłonu Trzech Króli rozwinęła się w relacji Jana z Hildesheim do rangi autonomicznej kroniki, która stanowi kompendium wiedzy geograficznej i dziejowej o faktach związanych z losami magów¹⁷.

¹⁴ M. Adamczyk, *Biblijno-apokryficzne narracje w literaturze staropolskiej do końca XVI wieku*, Poznań 1980, s. 133, przyp. 36.

¹⁵ Horstmann, s. 277.

¹⁶ Tamże, s. 289.

¹⁷ Adamczyk, dz. cyt., s. 132.

Historia Trium Regum cieszyła się w późnym średniowieczu wielką popularnością. Świadczy o tym stosunkowo duża liczba zachowanych rękopisów oraz fakt, że wkrótce po napisaniu dzieło to było tłumaczone na języki narodowe. Ugo Monneret de Villard w swojej pracy wymienił 60 manuskryptów¹⁸, jednak liczba ta jest zdecydowanie zaniżona. Do końca XV w. było 5 wydań drukiem: trzy wydał Jan Guldenschaff w Kolonii (1477, 1478, 1486), jedno wydano w Kolonii (Bartłomiej Unckel 1481) oraz w Modenie (Dominicus Richizola 1490). Tłumaczono to dzieło na języki: niemiecki (1389), holenderski (1478), flamandzki (1530), francuski (1498)¹⁹ oraz angielski (pocz. XV w.)²⁰.

Historia Trium Regum, bardzo popularna w średniowieczu, uległa niemal całkowitemu zapomnieniu w czasach nowożytnych²¹. Ponownie odkrył to dzieło i osobę autora Johann Wolfgang Goethe w 1818 r. Tekst ten przetłumaczył i wydał Gustav Schwab w 1822 roku²². Książka ta znana była jednak bardziej z powodu zamieszczonych tam *Romansów*, niż legendy o Trzech Królach.

Pierwszą edycję krytyczną przygotował E. Köpke²³. Tekstem podstawowym dla niego był rękopis brandenburski napisany w 1409 r.

Znacznie większą popularność uzyskało wydanie C. Horstmann²⁴. Obok średniowiecznych tłumaczeń angielskich, zamieścił on także tekst łaciński – reprint edycji Köpkego, skolajonowany jednak z innymi rękopisami i inkunabułami. To wydanie, pomimo wielu zastrzeżeń podnoszonych także przez wydawcę²⁵, stało się obowiązującym w świecie nauki.

Nie była to jednak ostatnia edycja *Historia Trium Regum*. W 1963 r. w Monachium ukazało się niemieckie tłumaczenie oparte na tekście łacińskim inkunabułu z 1477 roku²⁶. Było to wydanie okolicznościowe, opatrzone drzeworytami z wydania strasburskiego (1480 r.) a związane z uroczystością obchodzoną 800-letnią rocznicą translacji relikwii Trzech Króli do Kolonii.

¹⁸ Monneret de Villard, dz. cyt., s. 182-183.

¹⁹ Tamże, s. 183.

²⁰ Horstmann, s. V-VIII.

²¹ H. Crombach, wbrew temu co twierdzi C. Horstmann, w pracy *Primitiae gentium sive historia et encomium SS. Trium Magorum evangelicorum* (Kolonia 1654) co najmniej dwukrotnie odwołał się do Jana z Hildesheim, preferując jednak źródła wcześniejsze. Por. Horstmann, s. IX-X; di N o l a, dz. cyt., s. 13.

²² *Die Legende von den heiligen drei Königen von Johann von Hildesheim aus einer von Goethe mitgetheilten lateinischen Handschrift und einer deutschen der Heidelberger Bibliothek bearbeitet, und mit zwölf Romanzen begleitet von Gustav Schwab*, Stuttgart und Tübingen 1822.

²³ Johannes von Hildesheim, „Progr. der Ritter-Academie zu Brandenburg a H.”, Brandenburg 1878.

²⁴ *The Three Kings of Cologne. An Early English Translation of the „Historia Trium Regum by John of Hildesheim*, edited from the Mss., together with the Latin Text by C. Horstmann, London 1886 (Early English Text Society).

²⁵ „nor can I attempt, as yet, to give a critical edition of the Latin text” – tamże, s. XII.

²⁶ Johannes von Hildesheim, *Die Legende von den Heiligen Drei Königen, mit zeitgenössischen Holzschnitten*, übertragen E. Christern, München 1963.

Jedno z nowszych wydań ukazało się w 1980 r. Było to włoskie tłumaczenie przygotowane przez znanego historyka Alfonso M. di Nola, oparte na edycji Horstmann²⁷.

Stosunkowo niedawno zostało wydane polskie, szesnastowieczne tłumaczenie *Historia Trium Regum* dokonane przez Wawrzyńca z Łaska²⁸.

Z rękopisów pochodzących z terenów Polski Monneret de Villard wymienił tylko 4 manuskrypty z Gdańska (Ms. 1974; Mar. F. 233; Mar. F. 249; Mar. F. 253). Tymczasem w bibliotekach polskich zachowało się, łącznie z gdańskimi, co najmniej 21 rękopisów z tekstem łacińskim z XV i XVI w. oraz 6 inkunabułów²⁹. Dodać należy także rękopisy z tłumaczeniami: niemieckim oraz polskim. Liczba ta nie jest pełna. Uwzględnić trzeba także rękopisy zniszczone lub zaginione, o których mamy informacje.

Najstarszy rękopis znajdujący się w Polsce pochodzi z biblioteki kościoła Mariackiego w Gdańsku (Ms. Mar. F. 249)³⁰. Dzięki kolofonom datowany jest na lata 1398-1400. Z biblioteki tej pochodzą także dwa rękopisy datowane na I poł. XV w. (Ms. Mar. F. 233; Ms. Mar. F. 253)³¹. Rękopis znajdujący się obecnie w Bibliotece PAN w Gdańsku o sygn. Ms. 1974, wcześniej przechowywany w Bibliotece Miejskiej, być może pochodzi z biblioteki kościoła św. Elżbiety³².

W Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego znajduje się 9 rękopisów z tekstem *Historia Trium Regum* (I F 221; I F 248; I F 520, IV F 45; IV F 185; IV Q 147; IV Q 156; IV Q 157; IV Q 158). Część z tych rękopisów pochodzi z śląskich bibliotek klasztornych i wskazuje na polską proweniencję np. I F 520³³. Tamże znajduje się inkunabuł wydany w 1477 r. w oficynie Jana Guldenschaffa.

²⁷ Giovanni da Hildesheim, *La storia dei re Magi, cura e traduzione di Alfonso M. di Nola*, Roma 1980.

²⁸ *Historia Trzech Króli, w: Cały świat nie pomieściłby ksiąg. Staropolskie opowieści i przekazy apokryficzne*, wyd. W. R. Rzepka, W. Wydra, wstęp M. Adamczyk, Warszawa-Poznań 1996, s. 213-231.

²⁹ 19 rękopisów z tekstem łacińskim wymienia Kowalewicz, „*Historia Trium Regum*” s. 291. Z wydań inkunabułów w Polsce znajdują się egzemplarze wydań kolońskich z lat 1477 i 1478. Por. *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*, moderante A. Kawecka-Gryczowa, composuerunt M. Bohonos et E. Szandorowska, Wratislaviae 1970, t. 1, s. 523, nr 3157, 3158.

³⁰ Obecnie Biblioteka Gdańska PAN. Opis: O. Günther, *Die Handschriften der Kirchenbibliothek von St. Marien in Danzig*, Danzig 1921, s. 280-281. (Katalog der Danziger Stadtbibliothek Teil 5); J. Soszyński, *Kronika Marcina Polaka i jej średniowieczna tradycja rękopiśmienna w Polsce*, Warszawa 1995, s. 74-76 (Studia Copernicana XXXIV).

³¹ Günther, dz. cyt., s. 241-242, 296-303.

³² Por. E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 165.

³³ Por. M. Walter, *Śląskie polonica rękopiśmienne w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, cz. 2, Wrocław 1949, s. 16-17.

W Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu znajduje się rękopis pochodzący z biblioteki kościoła parafialnego w Paczkowie³⁴.

Jeden rękopis posiada Biblioteka Kapitulna w Krakowie (ms 159). Dwa kolejne znajdują się w Bibliotece PAN w Krakowie (1704, 1713). Biblioteka Jagiellońska w swoim zasobie posiada dwa inkunabuły (211, 7804 III). Drugi inkunabuł współoprawiony został, prawdopodobnie w pocz. XVI w. z rękopisem³⁵. Należał do Jana, syna Pawła z Krosna, wikariusza kościoła Mariackiego w Krakowie.

W Bibliotece Narodowej w Warszawie znajdują się trzy rękopisy: 3013 z tekstem łacińskim spisany przez Macieja z Dolska; 3040 pochodzący z 1544 r. z tłumaczeniem polskim dokonany przez Wawrzyńca z Łaska w 1544 r. oraz trzeci 8033 z tekstem niemieckim, pochodzący z Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu. Znajduje się tam także inkunabuł wydany w 1477 r.

Ponadto po jednym rękopisie z tekstem *Historia Trium Regum* posiadają biblioteki w Częstochowie, Szczecinie³⁶ i Przemyślu. Dwa inkunabuły z 1478 r. znajdują się w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu i Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu.

W Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali znajduje się obecnie rękopis pochodzący z biblioteki Kapituły Katedralnej we Fromborku (C 524).

Biblioteka Watykańska posiada zbiór kazań i dzieł wykorzystywanych w kaznodziejstwie, przepisany w Krakowie przez św. Jana Kantego (Vat. Lat. 14182), w którym znajduje się fragment *Historia Trium Regum*³⁷.

Aleksander Brückner wymienił jeszcze 2 rękopisy, obecnie zniszczone lub zaginione – jeden z Biblioteki Synodalnej w Petersburgu, drugi z biblioteki Uniwersytetu Lwowskiego. Są to: rękopis Lat. Q. I 94 pochodzący z biblioteki świętokrzyskiej, spalony w 1944 r. oraz 2 C 40 zawierający także *Podróże* Johna Mandevillea, *Indulgence Terre Sancte* i *Gesta Romanorum*³⁸.

Posiadamy także informacje o trzech ruskich rękopisach, zawierających białoruskie tłumaczenie polskiego tekstu *Historii Trzech Króli*. Jest to, według Brücknera, tłumaczenie różne od przekładu Wawrzyńca z Łaska z 1544 r. Większość badaczy określa datę powstania tekstu polskiego na koniec XV w. Byłby to więc najstarszy tekst polski *Historia Trium Regum*³⁹.

³⁴ Bibl. Kap. rps 423.

³⁵ *Inwentarz rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej nr 7001-8000. Część III, nr 7801-8000*, oprac. A. Jałbrzykowska, przy współudziale J. Tyszkowskiej i J. Zathèya, Kraków 1967, s. 5-13.

³⁶ Kowalewicz, „*Historia Trium Regum*”, s. 291.

³⁷ R. M. Zawadzki, *Catalogus codicum manu s. Ioannis Cantii scriptorum qui in Bibliotheca Apostolica Vaticana asservantur*, Kraków 1997, s. 17-42 (Bibliotheca Jagellonica. Fontes et Studia. Tomus 5). Por. tenże, *Spuścizna rękopiśmienna świętego Jana Kantego. Studium kodykologiczne*, Kraków 1995, s. 163-170.

³⁸ A. Brückner, *Literatura religijna*, t. 3, Warszawa 1904, s. 54-55.

³⁹ Tamże, s. 62-63. Por. E. Karskij, *Bielorusy, t. 1: Vviedenie v izuczenie jazyka i narodnoj słoviesnosti*, Warszawa 1903, s. 378-379, 382-384; M. Piacentini, *Da Colonia a Mosca: un viaggio*

Lista ta nie wyczerpuje całości, aczkolwiek duża liczba rękopisów znajdujących się w Polsce, świadczy dobitnie o popularności tego dzieła. Zbadanie problemów związanych z pierwotnym miejscem przechowywania oraz z osobami kopistów i właścicieli może rzucić światło na krąg społeczny odbiorców. Celowo umieściliśmy tu rękopisy wrocławskie. Ożywione były kontakty kulturalne i kościelne Śląska z Polską. Wskazuje na to choćby rękopis I F 520 będący własnością „doctoris Koszłowszky”, być może profesora Akademii Krakowskiej Mikołaja Kozłowskiego. Manuskrypty wrocławskie są także dobrą odniesieniem do rękopisów polskich. Mogą także wskazywać na drogę recepcji dzieła. Jak można przypuszczać tekst ten funkcjonował nie tylko jako nabożna lektura, ale także jako źródło informacji o krajach Wschodu czy nawet jako rozrywka⁴⁰. Jego recepcja rękopiśmienna jest natomiast dowodem na istnienie kultu Trzech Króli w Polsce późnośredniowiecznej. Zbadanie wzajemnych zależności tekstu, pomimo braku nowoczesnej krytycznej edycji tekstu i badań nad tradycją rękopiśmienną w Europie Zachodniej, może pozwolić na ustalenie redakcji i obiegu dzieła.

III. INNE PRZEJAWY KULTU TRZECH KRÓLI

Zabytki ikonograficzne

W najstarszych zabytkach ikonograficznych, tzw. złotych kodeksach, Pokłon Trzech Króli wpisany został w cykl maryjno-chrystologiczny. Scena ta wyodrębniona została z cyklu Dzieciństwa Chrystusa w XII w. w środowisku kolońskim, zapewne w związku z przywiezieniem relikwii Trzech Króli do Kolonii⁴¹. Na terenach polskich wyodrębnienie to nastąpiło prawdopodobnie w drugiej połowie XIV w., jednak zazwyczaj przedstawienie to nadal występowało jako jedna z kwater cyklu. Ciekawym świadectwem kultu Trzech Króli byłyby epitafia imienników świętych. Nie znamy z terenów polskich takiego przykładu w XV w. W XVI w. powstało epitafium kanonika Melchiora Sobka (zm. 1542 r.) w krakowskim klasztorze misjonarzy. Aby przedstawić zmarłego z jego świętym imiennikiem wybrano scenę Pokłonu Trzech Króli⁴².

dei Re Magi tra XIV e XVI secolo, w: Polonia, Italia e culture slave: Aspetti comparati tra storia contemporanea. Atti dei Convegno dei Polonisti italiani in memoria di Bronisław Biliński, a cura di L. Marinelli, M. Piacentini, K. Zaboklicki, Varsavia-Roma 1997, s. 29-43.

⁴⁰ Por. Adamczyk, dz. cyt., s. 19-44; J. Wiesiołowski, *Piśmiennictwo, w: Kultura Polska średniowiecznej XIV-XV w.*, red. B. Geremek, Warszawa 1997, s. 692.

⁴¹ Por. A. Karłowska-Kamzowa, *Malarstwo śląskie 1250-1450*, Wrocław 1979, s. 79.

⁴² T. Dobrzeńcki, *Średniowieczny portret w sakralnej sztuce polskiej*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, 13 (1969) 1 (nadbitka), s. 68.

Wyjątkowym zabytkiem jest kaplica pod wezwaniem Trzech Króli w kościele parafialnym w Chęcinach. Została ona wzniesiona w 1614 r. przez budowniczego chęcińskiego Kaspra Fodygę jako kaplica grobowa jego i żony Zuzanny z Grodzanowic. W predelli nastawy ołtarzowej znajduje się płaskorzeźba z przedstawieniem Hołdu⁴³. Jest to świadectwo utrwalenia tradycji Trzech Króli.

Wyjątkowe miejsce zajmuje plakietka pielgrzymia, odnaleziona we Wrocławiu, datowana na XIII w., z przedstawieniem Pokłonu Trzech Króli⁴⁴. Jest to dowód ożywionych kontaktów Ślązaków z Kolonią, trudno jednak przypuszczać na podstawie jednostkowego przykładu, że istniał w tym czasie kult Mędrców na Śląsku. Wydaje się to mało prawdopodobne.

Patrocinia i imiona

Wezwanie Trzech Króli stosunkowo rzadko występuje w Polsce. W Wielkopolsce wezwanie to występowało jako jedno z kilku. Żabno w dekanacie kościańskim, w średniowieczu wydzielone zostało z parafii brodnickiej i otrzymało własny kościół parafialny pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP, św. Trzech Króli i Gabriela Archanioła. Przywilej erekcyjny wystawił biskup Stanisław Ciołek 15 VII 1436⁴⁵. Kościół w Dzikowie, dekanat Kalisz Pomorski, w XIX w. nosiło wezwanie Epifanii; nie mamy jednak informacji od jakiego czasu⁴⁶.

Pod wezwaniem Trzech Króli były kościoły w Kolnie, Pietrzaldzie⁴⁷ i Tymowej⁴⁸.

Najpopularniejszym z trzech imieniem był Kasper. W kartotece *Słownika staropolskich nazw osobowych* zarejestrowano ok. 200 nosicieli imienia Kasper, natomiast po około 50 nosicieli imion Baltazar i Melchior⁴⁹. Jednak liczby te wydają się zanizone. Na obecnym etapie badań można mówić o ok. 300 nosicielach imienia Kasper, ok. 60 o imieniu Baltazar oraz ok. 60 o imieniu

⁴³ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3, *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński i B. Wolff, z. 4, *Powiat kielecki*, Warszawa 1957, s. 12-22 (Kaplica s. 13-14).

⁴⁴ Por. A. Żurek, *Materiałne ślady pielgrzymek Ślązaków w średniowieczu. Komunikat*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 1995 (*Colloquia Mediaevalia Varsoviensia II*), s. 332-338.

⁴⁵ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 425.

⁴⁶ Tamże, s. 396.

⁴⁷ W. Zaleski, *Rok kościelny*, Warszawa 1989, s. 100.

⁴⁸ R. Mazurkiewicz, *Deesis. Idea wstawiennictwa Bogarodzicy i św. Jana Chrzcziciela w kulturze średniowiecznej*, Kraków 1994, s. 151.

⁴⁹ *Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. Taszycki, t. 1-3 (z. 3), Wrocław-Warszawa-Kraków 1965-1973, pod hasłami: *M. Malec*, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, Kraków 1994, s. 391-392.

Melchior. Jak wykazały badania Jacka Wiesiołowskiego nad mieszczaństwem późnośredniowiecznego Poznania osoby z tymi imionami należały głównie do warstwy patrycjusz. Imiona te jednak występowały w Poznaniu stosunkowo rzadko. Popularność zyskały dopiero pod koniec XV wieku⁵⁰. Trudno pokusić się o generalizację tego przykładu. Jak się wydaje, w Polsce późnego średniego wiecza były one popularne zarówno u mieszczaństwa, jak i rycerstwa, duchownych oraz ludności nieszlacheckiej⁵¹.

Altarie

Innym przejawem kultu były fundacje ołtarzy poświęconych Trzem Królom. Zróznicowany był status społeczny fundatorów. Byli nimi zarówno najznaczniejsi dostojnicy państwowi, jak i mieszcianie.

W kościele Mariackim w Krakowie znajdowały się dwie altarie Trzech Króli. Pierwszą ufundowała mieszcanka krakowska Anna Kolber. Dnia 8 listopada 1409 r. nadała ona dotację, rezygnując przy tym z prawa patronatu nad rzecz swego wnuka Mikołaja Bohnera i Jana Pleznera, mieszczan krakowskich⁵². Drugą altarię erygował na prośbę ławników jurydyki Garbary biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki 19 lutego 1434⁵³. Jan Długosz wymienia jeszcze jedną altarię Trzech Króli, która miała dwóch patronów i dwie fundacje Jerzego Szworcza z Krakowa „cum suis amicis” oraz rajców krakowskich⁵⁴. Być może jednak wzmianka ta odnosi się do wyżej wymienionych fundacji.

Ciekawa jest fundacja dwóch ołtarzy Oczyszczenia NMP oraz Trzech Króli w katedrze krakowskiej⁵⁵. Altarie te znajdowały się w kaplicy ufundowanej przez Zawiszę z Kurozwęk, kanclerza i biskupa krakowskiego, zmarłego w 1382 roku⁵⁶. Fundacji ołtarzy dokonał 5 lutego 1436 r. bratanek Zawiszy Mikołaj z Michałowa, zwany Białuchą, wojewoda sandomierski i starosta krakowski⁵⁷. Ołtarzowi Trzech Króli nadał jako uposażenie dziesięcinę z wsi: Koclosy, Lubocza, Karniowice, karczmę w Luboczy oraz dom przy ul. Grodzkiej

⁵⁰ J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, reprint, Poznań 1997, s. 105-109.

⁵¹ Małec, dz. cyt., s. 192-193 (*Baltazar*), 258-259 (*Kasper*); 282-283 (*Melchior*).

⁵² *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, cz. 2 (1367-1423), wyd. F. Piłkosiński, Kraków 1883, s. 340-342, nr 521.

⁵³ *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, t. 2, wyd. S. Kuraś, Lublin 1973, s. 207-210, nr 330.

⁵⁴ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 2, Kraków 1863, s. 5

⁵⁵ Tamże, t. 1, s. 253-255; J. Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Z dziejów kultury i sztuki Zygmunto-wskich czasów*, Poznań 1912, tom 2 s. 554, przyp. 49.

⁵⁶ *Polski Słownik Biograficzny* (dalej cyt. PSB), t. 16, Wrocław 1971, s. 277-278.

⁵⁷ PSB, t. 21, z. 1, Wrocław 1976, s. 123-126.

w Krakowie. Altarysta był zobowiązany do odprawiania trzech mszy w tygodniu: we wtorek za zmarłych, w czwartek za grzechy i w sobotę do NMP⁵⁸.

Altaria Trzech Króli znajdowała się także w kościele w Bochni. Jej fundatorem była „fraternitas coctorum” w tym przypadku bractwo warzelników⁵⁹.

W Poznaniu w kościele katedralnym istniały cztery altarie Trzech Króli. Ołtarz św. Trzech Króli, Piotra i Pawła, Wojciecha i Doroty, Andrzeja i Bartłomieja założony został pierwotnie w kościele parafialnym w Śremie, około 1407 r., patronatu Rokossowskich i Pijanowskich herbu Glaubicz⁶⁰. Za ich zgodą przeniesiony został dekretem biskupim z 2 X 1514 r. do katedry poznańskiej. Prawdopodobnie z tego ołtarza, jak przypuszcza Józef Nowacki, pochodzi obraz z przedstawieniem Pokłonu Trzech Króli z pierwszej połowy XVII w., niewiadomego malarza, znajdujący się obecnie w pałacu arcybiskupim⁶¹.

Ołtarz św. 10 tys. Męczenników nosił także nazwę Trzech Króli, św. Rocha, św. Marcina, św. Wojciecha. Pozostawał pod opieką kolegium wikariuszy. W wizytacji z 1628 r. nazwano go ołtarzem św. Trzech Króli, w związku z inną fundacją z XV w. Częste zmiany tytułu ołtarza pochodzą zapewne od innych fundacji, które przeniesiono w XVII i XVIII w. (św. Marcin, św. Wojciech)⁶².

W kaplicy św. Stanisława (św. Apolonii) – najstarszej kaplicy katedry znajdowała się altaria pod wezwaniem NMP, Trzech Króli, Wojciecha i Stanisława, patronatu możnego rodu wielkopolskiego Górków. Była to dziesiąta altaria tego rodu, a szósta w katedrze. Założył ją kanclerz kapitulny Mikołaj Górka i uposażył 28 I 1436 r. w 7 grzywien czynszu z Koźmina i pół grzywny z domu Michała Margońskiego w Poznaniu, w srebrny kielich i pacyfikał, w mszał i komplet ornatów. Ołtarzysta miał obowiązek odprawiać trzy msze tygodniowo (do NMP, do Trzech Króli i za zmarłych), nadto corocznie 30 mszy św. „pro peccatis” fundatora. Przywilej potwierdzający zapis wystawił biskup Stanisław Ciołek dnia 28 I 1436 r., zarazem instytuował na altarię Stanisława, syna Jana Gałęzowskiego i przyznał patronat fundatorowi, a po jego zgonie jego bratankom, proboszczowi katedralnemu Wyszocie i Łukaszowi oraz jego potomkom⁶³.

⁵⁸ Dokument fundacyjny: *Zbiór dokumentów małopolskich. Lata 1421-1441*, t. 2, wyd. S. Kuraś, Wrocław 1963, s. 39-41, nr 372. Potwierdzenie nadania 13 II 1436 r. przez Zbigniewa Oleśnickiego – tamże, nr 481, s. 216-217.

⁵⁹ Długosz, dz. cyt., t. 2, s. 127.

⁶⁰ J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, tom 1: *Kościół katedralny w Poznaniu. Studium historyczne*, Księgarnia św. Wojciecha 1959, s. 236-237.

⁶¹ W pałacu arcybiskupim znajdują się obecnie dwa XVII-wieczne obrazy z przedstawieniem Pokłonu Trzech Króli, trudno więc ustalić o który chodziło J. Nowackiemu. Por. Nowacki, dz. cyt., t. 1, s. 236; *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria Nowa*, tom 7, cz. 1: *Miasto Poznań*, red. E. Linette i Z. Kurzawa, t. 1: *Ostrów Tumski i Śródka z Komandorią*, s. 71, t. 2, il. (1.) 213, (2) 195.

⁶² Nowacki, dz. cyt., t. 1, s. 239-240.

⁶³ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej cyt.: KDW), t. 5, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908, s. 563, nr 569. Por. Nowacki, dz. cyt., s. 441-444, 449-450.

W 1471 r. do ołtarza św. Stanisława, znajdującego się pierwotnie po lewej stronie prezbiterium, przyłączono fundację altarii Trzech Króli i św. Andrzeja. W ciągu XIV-XV w. dodano jeszcze 4 inne fundacje. Altaria św. Trzech Króli i św. Andrzeja została założona z legatu zmarłego Jakuba Krzeńskiego. Erygował ją w dniu 11 II 1471 r. biskup Andrzej Bniński pod tytułem św. Trzech Króli i św. Andrzeja, z kapitałem dotacyjnym 200 grzywien i czynszem 16 dukatów węgierskich. Prebendarz zobowiązany został do trzech mszy tygodniowo. Patronat przypadł właścicielowi Sierakowa Janowi, synowi zm. Wincenego Pniewskiego z rodu Nałęczów⁶⁴.

Altaria Trzech Króli istniała także w kościele parafialnym pod wezwaniem św. Jana w Ostrorogu. Datowana jest na okres przed 1419 r. W tym roku miała bowiem miejsce donacja dokonana przez Bogusza z Koszut (11 IX 1419)⁶⁵. Kolejną darowiznę uczynił Mikołaj z Baworowa, dziedzic w Bieninie (potwierdzenie darowizny 15 III 1425 r.)⁶⁶.

W Tucznie, zwanym w XV w. Tuczną, w kościele parafialnym pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP istniały w XV w. trzy altarie między innymi Matki Boskiej i Trzech Króli, patronatu Kienów albo Kianów z Rusinowa i magistratu miejskiego⁶⁷.

W kościele parafialnym w Szamotułach mieściła się altaria bracka z fundacji mieszczańskiej Doroty Mikuczowej. Erygował ją 19 V 1485 r. biskup Uriel Górka pod wezwaniem Zwiastowania i Wniebowzięcia NMP, św. Krzyża, św. Trzech Króli, Mikołaja, Urszuli i Towarzyszek (XI Milia Virginum). Prawo patronatu zastrzegł konfraterni kapłanów (Fraternitas presbyterorum decanatus Obornicensis) z wyłączeniem braci świeckich⁶⁸.

Mamy informację o wezwaniu ołtarza głównego w kościele benedyktynów w Lubiniu. Nosił on wezwanie Boga Wszechmogącego i świętych: Tomasza Apostoła, Szczepana, Trzech Króli („sanctorum Trium Regum”), Jerzego, Augustyna i Grzegorza⁶⁹.

Zwraca uwagę fakt, że większość altarii nosiła także wezwania maryjne oraz innych świętych. Pozwala to domniemywać, że liczba ołtarzy Trzech Króli była większa, jednak w średniowiecznych źródłach zachował się pierwszy albo główny patron np. NMP. Z zestawienia tego widać, że fundacje dokonywane były zarówno przez różne rody (Kurozwęccy, Górkowie), rycerstwo oraz mieszczan. Być może w przypadku możnowładztwa był to przejaw ostentacji,

⁶⁴ Nowacki, dz. cyt., s. 244-245.

⁶⁵ KDW, t. 5, s. 284, nr 301; Por. Nowacki, dz. cyt., t. 2, s. 373.

⁶⁶ KDW, t. 5, s. 397, nr 407.

⁶⁷ Nowacki, dz. cyt., t. 2, s. 395.

⁶⁸ Tamże, s. 615-616; 740.

⁶⁹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski. Seria nowa, z. 1: Dokumenty opactwa benedyktynów w Lubiniu z XIII-XV wieku*, wydał i oprac. Z. Perzanowski, Warszawa-Poznań 1975, s. 296-297, nr 240.

jednak główne znaczenie mają, jak się wydaje, pobudki dewocyjne. Trzej Królowie byli patronami podróży oraz dobrej śmierci⁷⁰, naturalne w tym świetle wydają się więc fundacje mieszczańskie.

Poezja i pieśń kościelna

Przykładem twórczej recepcji zarówno kultu Trzech Króli jak i *Historia Trium Regum* Jana z Hildesheim jest pieśń religijna zapisana w inkunabule Biblioteki im. Ossolińskich we Wrocławiu⁷¹. Była to rymowana *Hystoria de tribus regibus* ułożona w formie abecedariusza. Odkrywca tego tekstu Henryk Kowalewicz, datował go na koniec XV lub początek XVI wieku⁷². Notatki proveniencyjne pozwalają przypuszczać, że tekst ten powstał w kręgu bernardyńskim. Na podstawie formy dzieła (abecedariusz) Wiesław Wydra postawił hipotezę o autorstwie Władysława z Gielniowa⁷³. Pieśń ta składa się z 23, ułożonych według alfabetu, zwrotek dziesięciowersowych. Jest w części poetycką przeróbką oficjum na święto Epifanii, większą jednak część stanowi utwór oryginalny. Opowiada o podróży Trzech Króli do Betlejem, złożeniu darów, powrocie ich do swych krajów, ochrzczeniu przez św. Tomasza, ich śmierci po odprawieniu mszy. Następnie przedstawiono translacje relikwii do Konstantynopola, Mediolanu i ostatecznie do Kolonii. Całość kończy się wezwaniem do Magów o wstawiennictwo i obronę przed wrogami⁷⁴. Połączenie tej pieśni z następną *Pieśnią przed wojną z Turkami* pozwala przypuszczać, że wrogami tymi byli Turcy i Tatarzy. Trzej królowie, nazwani także w tej pieśni magami, byli przeciwstawieni poganom, mimo że sami określani zostali jako „trium paganorum” czy „primicie gencium, patres sapientes”. Podobieństwo wątków wskazuje na to, że autor znał *Historię Trzech Króli* Jana z Hildesheim.

W późnym średniowieczu w nurt kolęd polskich włączony został motyw Pokłonu Trzech Króli, nie wykraczający jednak poza motyw ewangeliczny.

Warto także odnotować, że w sekwencjach śpiewanych na święto Epifanii, termin „Trium Regum” pojawia się po raz pierwszy w 1526 roku⁷⁵.

⁷⁰ Por. Trexler, *The Journey of the Magi*, passim.

⁷¹ Sygn. XV 1.

⁷² H. Kowalewicz, „*Historia o trzech królach*” i „*Pieśń przed wojną z Turkami*”. *Dwa zabytki polsko-łacińskiej poezji średniowiecznej*, „Pamiętnik Literacki”, 51 (1960), z. 3, s. 261-272.

⁷³ W. Wydra, *Władysław z Gielniowa. Z dziejów średniowiecznej poezji polskiej*, Poznań 1992, s. 94.

⁷⁴ Kowalewicz, „*Historia o trzech królach*”, s. 269-271.

⁷⁵ Tom III *Graduale tarnowskiego*. Por. J. Pikulik, *Sekwencje polskie*, w: *Musica Medii Aevi*, t. 4, red. J. Morawski, Kraków 1973, s. 21-23; tenże, *Sekwencje zespołu rękopisów tarnowskich*, Warszawa 1974, s. 189.

Teatr – jasełka i szopki

Zachowane dwie figurki jasełkowe wskazują na istnienie tej formy przedstawienia liturgicznego. W odróżnieniu od Europy Zachodniej, w polskim średniowieczu brak jest tekstów dramatu liturgicznego z cyklu bożonarodzeniowego⁷⁶. Najstarsze zachowane zabytki pochodzą z XVI wieku⁷⁷. W drugiej połowie XV w. jasełka organizowali bernardyni. Kanonicy lwowscy mieli się skarżyć Grzegorzowi z Sanoka, że kościoły świeckich parafii są mało uczęszczane, ze względu na wystawianie w kościołach franciszkańskich na Boże Narodzenie wołu i osła oraz wyobrażenie stajenki z połogiem. Grzegorz zaś doradzał im organizowanie bardziej widowiskowych przedstawień z pasterzami i owcami⁷⁸. Jest to świadectwo dramatyzacji liturgicznej związanej z cyklem Bożego Narodzenia, nie wiemy jednak, jakie wykonywano przy tym *officium*.

Kalendarze i daty

Przy badaniu zapisu święta Trzech Króli w kalendarzach liturgicznych napotykamy na poważny problem. Święto Objawienia Pańskiego (Epifanii) przypadające na dzień 6 I zawiera w istocie trzy manifestacje boskości Chrystusa. Św. Augustyn pisał: „Dies ista est festivitas, quam hodie, fratres, celebratis, ideo Epiphania id est Apparitio sive Manifestatio appellatur, quia in ea Christus stella duce gentibus est manifestatus, et a Joanne hodie dicitur baptizatus, et aquam in vinum potestate divina eum convertisse narratur”⁷⁹. Trójdzielność święta przedstawiano także w malarstwie książkowym. W Antyfonarzu lubiąskim, znajdującym się obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu (I F 401), inicjał na karcie 32r „(H)odie in Jordane baptizato Deo” został podzielony na trzy strefy. Najwyżej umieszczono Pokłon Trzech Króli, w środku Ucztę w Kanie Galilejskiej, poniżej Chrztost Chrystusa⁸⁰. Na Wschodzie czczono ten dzień jako pamiątkę chrztu w Jordanie, na Zachodzie przyjął się akcent położony na Pokłon Trzech Króli.

⁷⁶ O dramatach liturgicznych na Zachodzie por. K. Young, *The Drama of the Medieval Church*, t. 2, Oxford 1933, s. 29-101.

⁷⁷ *Dialog krótki na święto Narodzenia Pana naszego Jezusa Chrystusa; Dialog na święto Trzech Króli*, w: *Dramaty staropolskie. Antologia*, oprac. J. Lewański, t. 2, Warszawa 1959, s. 371-395, 407-414

⁷⁸ *Philippi Callimachi Vita et mores Gregorii Sanocei*, wyd. I. Lichońska, Warszawa 1963, s. 62-63 (Bibliotheca Latina medii et recentioris aevi, vol XII).

⁷⁹ „*In Epiphania Domini*”. *Sermo IX*, PL. XXXIX, s. 2018.

⁸⁰ *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, red. M. Walicki, Warszawa 1971, t. 2, katalog, oprac. M. Pietrusińska, s. 727, il. 966-969; A. Karłowska-Kamzowa, *Malarstwo śląskie 1250-1450*, Wrocław 1979, s. 108, il. 3, 4, 6; K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163-1642)*, Wrocław 1993, s. 220-221.

Dzień Epifanii należy do najważniejszych świąt w roku kościelnym. W polskich średniowiecznych kalendarzach liturgicznych występują dni określone jako *vigilia epiphaniae domini* (5 I), *epiphania domini* (6 I) oraz *octava epiphaniae* (13 I). Tylko w kalendarzu sakramentarium tyńieckiego pojawia się termin *Theophania Xpisti*⁸¹.

Kolejnym problemem jest datacja dokumentów. Na podstawie przebadanych źródeł można zaobserwować pewną prawidłowość zmian określania dnia 6 I na ziemiach polskich. Obok tradycyjnej formuły *Epiphania Domini*, w XIV stuleciu pojawia się datacja określana jako *Epiphaniarum*. Obie formy funkcjonują niezależnie, częściej jednak stosowany jest termin *Epiphania*. Druga forma wskazuje na to, że kanceliści mieli świadomość trojakiemu charakteru święta. Być może była to kwestia przyzwyczajenia. Jednak w początkach XVI w. w kancelarii Aleksandra pojawia się termin *festum Trium Regum*⁸². W tym okresie stosowane są trzy formy niezależnie. Stopniowo jednak ostatnia zaczyna wypierać pozostałe. W siedemnastowiecznym kopiarzysku klasztornym przy datacji dokumentu z XIV w. występuje już forma *octawa Trzech Krolow*⁸³.

IV. WNIOSKI I PODSUMOWANIE

Spróbujmy na obecnym etapie badań pokusić się o wnioski.

1. Znaczna liczba rękopisów łacińskich pochodzących z XV w. świadczy o zainteresowaniu tekstem. Świadectwem tego są także dwa tłumaczenia polskie z XVI w. Może to być wyrazem kultu, ale nie można wykluczyć motywu ciekawości wobec krain Wschodu. Przebadanie kolofonów oraz ewentualnych głos może przyczynić się do odpowiedzi na to pytanie.

2. Zabytki ikonograficzne wskazują na stopniowe wyodrębnianie sceny Pokłonu Trzech Króli, co prawdopodobnie nastąpiło w XVI w.

3. Imiona Kasper, Melchior i Baltazar były stosunkowo popularne u wszystkich grup społecznych. Twierdzenie, że imiona te pojawiły się najpierw u mieszczaństwa, a dopiero w połowie XV w. wśród szlachty⁸⁴, wymaga jeszcze dodatkowych badań.

4. Liczne fundacje altarii już od początków XV w., dokonywane były nie tylko przez mieszczan, ale także przez możnowładztwo. Być może miało to związek z Trzema Królami jako patronami zarówno kupiectwa jak i rycerstwa, podróży oraz dobrej śmierci.

⁸¹ *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957, s. 134-217.

⁸² *akta Aleksandra króla polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego itd. (1501-1506)*, wyd. F. Papee, w: *Moumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 19, Kraków 1927 s. 453-456, nr 275.

⁸³ KDW, t. 6, s. 235-236, nr 209.

⁸⁴ Wiesiołowski, *Piśmiennictwo*, s. 692.

5. W pieśni religijnej motyw Trzech Króli wyodrębnił się w pierwszej połowie XVI w. Wyjątkowe miejsce należy przyznać pieśni z inkunabułu wrocławskiego, powstałej w środowisku bernardyńskim.

6. Nie posiadamy informacji o dramatach liturgicznych związanych z Trzema Królami w polskim średniowieczu.

7. W sposobie datowania dokumentów widać ewolucję terminologii związanej z dniem 6 I, co może być świadectwem rosnącego znaczenia święta Trzech Króli od początku XVI w.

Kult Trzech Króli prawdopodobnie przywędrował do Polski kilkoma drogami, głównie przez Śląsk oraz miasta hanzeatyckie. Bogactwo form, wśród których znaczną rolę przypisujemy dziełu Jana z Hildesheim wskazuje na rozwój kultu. Spopularyzowanie kultu dokonało się pod koniec XV i na początku XVI w. W XVII w. jest on już całkowicie rozwinięty z różnorodnymi przejawami, obejmującymi wszystkie warstwy społeczeństwa.

DER KULTUS DER DREI KÖNIGE IM SPÄTMITTELALTERLICHEN POLEN

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Artikel betrifft die Entwicklung des Kultus der Drei Könige im Polen des späten Mittelalters. Ein Anzeichen dieses Kultus ist die Rezeption des Werkes im Manuskript eines deutschen Karmeliten Jan aus Hildesheim *Historia trium regum*. In polnischen Bibliotheken haben sich mindestens einige zehn Handschriften mit dem lateinischen Text erhalten. Im 16. Jh. wurde das Werk ins Polnische übersetzt. Andere hier analysierte Anzeichen des Kultus waren ikonographische Denkmäler, Altarien, Patrozinien, liturgische Dramen und literarische Werke. Volkstümliche Formen des Kultus der Drei Könige entwickelten sich um die Wende des 15. zum 16. Jahrhundert.

Übersetzt von Jolanta Janoszczyk